

I

Свакога дана, огријало или не, дувало, лијевало или сијевало, Лазар и Мурат истјерају стада на пашњак. Није то пашњак као други него кршевита и гола херцеговачка брда и брежине, а у њиховим долинама и удубљењима понешто земље коју су воде и вјетрови вијековима ту таложили. Ипак, између стијена и ситног камења, разбацаног на све стране, свакога прољећа и у рану јесен кад стигну кише, расту сочне и љковите траве и грмови зановијети, па је бравље месо из тих крајева најслађе на свијету. У то чврсто вјерују сви чобани и власници стада од брда изнад Дубровника, па све до Плана повише Билеће, а прича о томе надалеко се прочула.

Посљедњих прољећа, кад се овце изјање, у стаду Лазара Крстовића редовно је на броју и по стотину и педесет или још и више брава. Био је он, прије Другог свјетског рата, међу сиромашнијим мјештанима села Крстаче. Прича се да су његови преци били богати и да је њихово било све до Кулине и Тегарине греде, али – што Турци што хајдуци, па ратови и буне, све се свело на оно мало долиница и ливада око куће. Истина, нису све однијели ни ратови, Турци и хајдуци јер се у Лазаревој породици увијек рађало много више мушке него женске дјеце, па се земља стално дијелила, а његови рођаци који су селили у друге крајеве продавали су је другима. Тако је све „отанчало и

изашло на шиљак“, а о некадашњем великом имању и богатој и чувеној кући остала само прича.

Крстовићи су стара херцеговачка породица и у Крстачама живе вијековима. За њих се вели да су старинци, што ће рећи да се, за разлику од многих других, ниоткуда нису доселили него одувијек били ту. Прича вели да су ту били и у вријеме српских владара Немањића, на што је Лазар одувијек био посебно поносан. Доказивао је да су били ту још и прије Немањића на неколико вијекова и тврдио да они нису талашика као многи други који су, чим би звекнула сабља или запуцала пушка и дигао се дим из прве куће запаљене непријатељском руком, бјежали главом без обзира и онда се, попут најобичнијих чергара, насељавали на неком другом мјесту остављајући завичај и некадашња имања, да им се више никада не врате. Крстовићи су увијек бранили своје не само властитом крвљу него и мудрошћу, покорношћу кад није било другог начина, а понекад и митом јер су могли и имали одакле да дају.

Уз све то Крстаче су крај Турског друма, а није, у зла доба, било лако одржати се ни у најскривенијој и најгоровитијој планини, а не тамо куда свакодневно пролазе Турци и друмски разбојници. Зато им је, осим новца, увијек требало и лукавство, мудрост и довитљивост и свега тога су се држали и обилно се њиме служили, не годину-двије, него вијековима. Силни турски цар Сулејман Величанствени је, прича се, тим друмом пролазио са свитом и ордијом, али су Крстовићи и са њим умјели како треба. Одмарао је, вели та иста прича, у хладу оног старог и великог храста крај Турског друма, који сви, ко зна зашто и ко зна по коме, зову Боботов дуб. Злобници, који би да омаловаже Крстовиће, причају, мало у шали више у збили, да су њихови стари ишли тада на поклоњење Сулејману Величанственом, али су стигли само до првих стража великог турског султана. Ту су их турски војници само по-

гледали мрко попријeko, па су се ти некадашњи Крстовићи, брже боље, вратили одакле су и дошли, све бјежећи један преко другога и пунећи гаће. Лазар је и у овим годинама, кад чује такве подругљиве приче, спреман не само да се посвађа него би и да се туче са онима који тако причају.

Истина, било је времена кад је Крстовићима бјежанија била једино могуће рјешење, али они никада нису бјежали да се не врате него само да спасу главе и да се склоне док не прође зло вријеме и док Турским друмом не замакну опаки људи. И тако, склањајући се пред злима и клањајући се јакима, али и пролијевајући крв кад друге није било, остали су своји и на своме и стигли и до данашњег времена. То Лазар никада, када започне приче од давнина, не заборавља да припомене.

Прије неколико година Лазар је од државе купио неколико лијепих комада земље која је припадала онима што, одмах по завршетку Другог свјетског рата, одселише у Банат на имања која су им тамо додијељена. Обрађује, уз помоћ осталих чланова породице, подоста земље и оних који су замакли у град и сад од села бјеже као да је шугаво, па је стадо утростручио и закрдио говеда боље него иједан домаћин у Крстачама. Сад, кад има и може, препун је прича о прошлим тешким временима, а казује их често унучади и свима који желе да га слушају. А има коме, хвала Богу, и да казује, јер од синова, старијег Милоша и млађег Дојчила, има шесторо унучади, а од кћери Милосаве, Зорке и Косе, све три удате за Гачане, још осморо. Свако добро и срећу жели и унучади од кћери, али их баш и не рачуна у домаћу чељад јер је увијек држао да су женска дјеца туђа срећа, а њихов пород другом радовање.

За разлику од Лазара, пред Муратом Муслимовићем из Селишта на пашњаку је само двадесетак оваца и по двије мршаве кравице. И његова кућа је бирвактиле била

богата и чувена, али је „шејтан дошао по своје“, па су он и ханумица му Есма остали без порода, а данас, када су већ зашли у позне године, то им најтеже и пада.

Иако без дјецe, Мурат је био, све до посљедњег рата, богат домаћин, угледан, цијењен и поштован код свих Муслимана од Требиња, па до Плана и Фатнице и још даље све до Гацка и Стоца, а и Срби су га уважавали. И све је било тако док, како воли да каже, 1941. године не навали „влашки милет“, па њих протјера оданде гдје су вијековима живјели, а онда све њихово опљачка и попали. Кренуле усташе да кољу редом све што је српско, а кад се низ Херцеговину заталасала још једна влашка буна и дошло до превртаније за све је платила муслиманска сиротиња. Оне који су клали и о злу радили устаници нису могли стићи јер су се на вријеме измакли. Кад су се, по завршетку рата и по наређењу нове власти, вратили из Босне на своје, стигли су „на голу подину“ без игдје ишта. Распоредили су их по српским кућама док на њихове изгорјеле омеђине није стављен какав-такав кров, па их онда вратили тамо гдје су и били да гладују и сиротују. Као да је неко водио рачуна имају ли, могу ли и јесу ли из босанског мухаџерлука донијели ишта сем голе душе.

Ту причу Мурат је редовно казивао Лазару.

Тако је рат раскућио Мурата и од добростојећег домаћина претворио га у сиромаша који једва преживљава. Сиромаштво му је укинуло и углед и свело цијену на багателу јер је, одувијек и свуда, било и остало да на онога који нема и не може, нико не гледа, макар био најпаметнији, највреднији и најпоштенији.

Како су године пролазиле, Мурат и Есма, без порода и значајније имовине, све су више доспијевали на севап и све више бивали предмет исмијавања и шегачења обијесних и бољестојећих. Истина, Мурат је, „шућур Алаху“, имао у Селиштима тројицу братића и у њих буљук дјечур-

лије, али све је то некако било своје, а опет на извјестан начин туђе, па је често знао да каже да „оно што није пало од свога дроба и подигнуто од своје нафаке и није своје“.

Имао је и Мурат своју породичну причу од давнина, јер нису ни Муслимовићи репа без коријена, па би је често казивао Лазару.

Живјели су њихови преци, некада давно, на мору, у тврдом граду Рисну, ратујући скоро непрекидно под барјакком честитих турских султана.

У вријеме Кандијског рата, који је, средином седамнаестог вијека, трајао непрекидно пуних двадесет и четири године, бегови Муслимовићи стигли су из Рисна у Херцеговину. Млечани су, тада и нешто касније у Морејском рату, успјели коначно да протјерају Турке из тог тврдог приморског града, али и из Херцег Новог. У то вријеме 1667. године, у великом земљотресу, Дубровник је до темеља порушен, да би потом све, што није уништио земљотрес, изгорјело у пожару који је бјеснио пуних двадесет дана. Турци су тада преотели Млечанима велико Кандијско острво, око кога је и почео рат, али су зато изгубили бројне посједе од ријеке Бојане на југу, па све скоро до Истре на сјеверу и морали да се повуку према Херцеговини и Босни, водећи са собом цјелокупне породице. У ствари и хришћани и муслимани бјежали су са својом чељади, ако им је ко од породице још био преостао, јер су, једни и други, немилосрдно убијали и одводили у робље дјецу и жене својих противника.

Пуна двадесет четири прољећа, лjeta и јесени се ратовало, а исто толико зима и једни и други, чекајући да пригрије и да се рат настави, оштрили и подмазивали оружје, прибављали џебану и истовремено спјевавали пјесме о својим јунацима. Биле су то јуначке епске пјесме испјеване на истом језику, са истим стихом и сличним садржајем, само што су хришћани славили своје побједе и величали

дјела својих харамбаша и сердара, а Турци исто тако имали своје јунаке и уздизали добијене мегдане.

Тих дана Муратови преци напустили су Рисан и стигли у Требиње, а неколико година касније расули се сјеверније и источније према Билећи, Гацку, Стоцу и Оногошту.

Зна Мурат понешто о томе, не баш у детаље и прецизно, али често помиње породичне приче о некадашњем богатству и слави својих прадједова. Зна и то да их из Рисна нису истјерали ни богатство им отели Млечани, како то у књигама пише, него домаћи влашки хајдуци и ускоци из Херцеговине, Далмације и Црне Горе, који су им одувјек о глави радили. И зна да данас у школама дјеца читају само пјесме у којима се величају влашке крвопије из тих времена попут Баја Пивљанина, Лима Барјактара, Илије Смиљанића и Стојана Јанковића, који нису били ништа друго до обични одметници и друмске харамије, које су у бусијама сачекивале поштене путнике и трговце. У тим истим пјесмама се за Муја Хрњицу, Алију Бојичића, Мустај-бега Личког и друге турске јунаке и војсковође из тога периода, вели да су били обични злочинци, а њихове јуначке погибије се славе и означавају као дан народног избављења. Нигдје данас турских пјесама у којима се на другачији начин, а све по истини и правди, пјева о тим славним војсковођама и јунацима.

Упркос свему, у Муратовој породици се све до данашњих дана сачувала успомена на те славне дане и још славније турске јунаке, који су сами смјели да ударе на цијелу влашку чету и којима није било равног надалеко. То сјећање посљедњих деценија, под налетом новог доба, блиједи и вене, али се она танка нит памћења и поноса никада не прекида. Захваљујући том непрекинутом сјећању, Мурат и зна да је један од његових предака чувени турски мегданџија из тога периода Гојен Халил, који је одрубио многе влашке и латинске главе и прославио се

као ријетко који други јунак. Истина, Халил Гојен му је далеки предак по женској линији, али то не умањује превише родбинску везу са чувеним јунаком, јер не каже се узалуд да крв није вода, па макар се она преносила и по женској линији.

И све те приче из старих и славних времена казују Лазар и Мурат, повремено један другом на пашњаку, али увијек разложно, с пажњом, поштујући и стрпљиво слушајући саговорника и његову бесједу.